

УДК 811.161.2: [81'373.43'74.3

Н. В. Стратулат,
кандидат філологічних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)
stratulat_natala@ua.fm

**ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ
В ІННОВАЦІЙНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(НА МАТЕРІАЛІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ)**

Статтю присвячено вивченню основних функціональних груп лексики інноваційних входжень в українській мові (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах), зокрема суспільно-політичної лексики. У межах цих груп на основі активного процесу розвитку сучасної української мови – дериваційної неологізації – проаналізовано іменникові, прикметникові, а також дієслівні неологізми. Визначено основні продуктивні способи, а також словотвірні типи творення нових слів. З'ясовано основні засоби словотворення інноваційної лексики. Обґрунтовано зовнішні (соціальні) та внутрішні (власне мовні) чинники появи нових слів у сучасній українській мові.

Ключові слова: функціональні групи, лексика, інноваційні входження, дериваційні неологізми.

Вивчаючи природу мови, лінгвісти у своїх працях визначають динамізм мовної системи як її незаперечну й очевидну властивість, природа якої базується на тому, що в основі актів комунікації, засобом практичного здійснення яких є мова, лежить відображення людиною навколишньої дійсності, яка сама знаходиться в постійному русі та розвитку [1; 2]. Тобто імпульси змін виходять від історично змінюваного середовища, в якому функціонує мова. П. Лафарг, характеризуючи мову, писав, що "...вона є найбезпосереднішим і характерним продуктом людського суспільства" [3: 19].

Процес збагачення, перебудови мови обумовлений не лише її відгуком на прогрес суспільства, реалізацію його комунікативних потреб, а й принципами організації самої мови. Мова виявляє внаслідок цього двояку залежність своєї еволюції: від середовища, в якому вона існує, та її внутрішнього механізму й влаштування. Російський мовознавець В. В. Виноградов з цього приводу наголошував: "Не варто думати, що закони розвитку мови, які витікають із її суспільної функції, і закони, що витікають із структури мови, – це різні, взаємно не пов'язані закономірності ніби різних планів функціонування мови. Насправді вони взаємообумовлені й нерозривні" [4: 33].

Найвиразніше відображає динаміку мови її лексико-семантичний рівень: він постійно відкритий для входження нових елементів [5: 33], які виникають під впливом соціальної детермінованості.

В останні десятиліття – період значних соціальних перетворень в країні, пов'язаних із створенням нової державності, змінами економічної та політичної ситуацій, науковим прогресом та ін. – спостерігається значне поповнення словникового складу української мови новими лексичними одиницями, що відповідають цим змінам. Тому в кінці ХХ – початку ХХІ століття лексичні інновації перебувають у полі особливої уваги мовознавців. Відомими дослідниками в галузі неології на сучасному етапі розвитку лексико-семантичної системи є Т. О. Бевз, Л. А. Лисиченко, С. С. Лук'яненко, Д. В. Мазурик, Л. Б. Мартинова, О. Г. Муромцева, І. А. Самойлова, О. А. Стишов, О. О. Тараненко, Л. М. Філюк та ін., у працях яких висвітлено різні аспекти мовної динаміки. Проте вивчення неологічних входжень лишається актуальним з-поміж важливих питань сучасного мовознавства.

На сьогодні можливість провести об'єктивний аналіз динаміки української лексики надає новий Словник української мови в 20-ти томах (надалі – СУМ-20). Ця лексикографічна система являє собою найбільш повне зібрання лексики української мови – понад 180 тис. реєстрових словникових одиниць, а також із максимальною повнотою представляє неологічні входження в різних сферах функціонування української мови. СУМ-20 укладено вченими Національної академії наук України та викладачами вищих навчальних закладів у межах національної програми "Словники України". У його основу ліг тлумачний Словник української мови в 11-ти томах, матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн. слововживань, та лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, яка містить понад 6 млн. карток. СУМ-20 створений із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України.

Відображаючи словниковий склад мовної системи, Словник української мови представляє різноманітні види інформації про слово: відомості про його написання і особливості вимови, про місце наголосу, про граматичні та словотвірні властивості та ін. Інформативність лінгвістичного матеріалу Тлумачного словника в 20-ти томах як лексикографічної системи дозволяє стверджувати, що він "...є джерелом величезного інформаційного та культурного ресурсу, причому, на відміну від енциклопедій, останній спрямовано на маніфестацію, передусім, лінгвістичних даних, за допомогою яких лексичні одиниці вписуються в систему мови на всіх її рівнях – і формальних, і змістових. Тому не випадково, що

саме багатотомні словники тлумачного типу вважаються найвищими досягненнями кожної національної лексикографії, а там, де їх створено, вони фактично набувають статусу національного надбання" [6: 21].

Зіставлення Словника української мови в 11-ти томах та нового Словника української мови в 20-ти томах надає можливості проаналізувати інноваційні процеси в лексико-семантичній системі української мови, виявити тенденції та шляхи її розвитку, установити причини виникнення та характер цих змін.

Зрозуміло, що неологічні входження, репрезентовані в Словнику, віддзеркалюють різні сторони реалій соціуму: мова як форма людського буття забезпечує існування суспільства, виконуючи комунікативну роль у всіх його сферах. Це відображено в лексичних новотворах, які вербально демонструючи соціальні зміни, збагачують словник мови. Проте зазначимо, що є такі сфери життєдіяльності людини, які найактивніше піддалися перетворенням, і, відповідно, відобразилися в певній формі та змістовому навантаженні нових лексичних одиниць. Спостереження над сучасними інноваціями демонструє, що до таких сфер належить соціально-політична, свідченням чого є значне перетворення у відповідній групі лексики. Своєрідність суспільно-політичних реалій, відображуваних фактичним мовним матеріалом дослідження, виявляється в їхній безпосередній віднесеності до конкретного, екстралінгвального фрагмента дійсності.

Оскільки реєстр Словника української мови значно розширився за рахунок появи нових слів шляхом словотвору, розглянемо дериваційні неологізми, які репрезентують суспільно-політичні поняття.

Зазначимо, що найпродуктивнішим при появі дериваційних неологізмів виступає морфологічний спосіб словотворення. Це пояснюється тим, що "Саме цей спосіб є багатим, дійсно невичерпним джерелом поповнення словника, що являє собою нове явище не тільки з погляду семантики... але й звукового оформлення і морфологічної форми" [7: 56]. У межах цього способу проаналізуємо найпродуктивніші словотвірні типи іменників, прикметників та дієслів.

Серед досліджуваних інноваційних входжень іменники становлять більше половини всіх нових слів. Це, насамперед, пояснюється тим, що "новоутворення служать, передусім, засобом поповнення словника новими номінаціями, а саме іменники є найбільш номінативним класом слів, що служать для називання нових реалій у всіх сферах життя людини" [8: 91].

3-поміж групи іменникових неологізмів значну роль у їх творенні відіграв суфіксальний спосіб. Так, у групі нових дериватів відмітимо продуктивність словотвірного типу із суфіксом **-ість (-ність)**, який задіяний для утворення номінацій із загальним словотвірним значенням "абстрактна ознака". Деривати цього класу мотивуються відносними прикметниками (*олигархічність*) та пасивними дієприкметниками минулого часу (*масштабованість, політизованість*).

Інша група дериваційних неологізмів представлена іменниками, що виражають властивість, стан або заняття особи, якусь суспільну громадську течію словотвірним типом із суфіксом **-ізм (-изм)** (*глобалізм, бікамералізм*), похідні від відносних прикметників.

Меншу продуктивність виявили словотвірний тип із значенням опредметненої дії із суфіксом **-аці- (-яці-)**, де новоутворені лексеми мотивовані дієслівними основами (*маргіналізація*), а також словотвірний тип на позначення осіб жіночої статі із суфіксом **-к-** (*прем'єрка* (розм.)), що мають відповідники на позначення чоловічої назви. Виникненню останнього послужили ті політичні зміни, що пов'язані із зміною при владі посадової особи.

Досить велику групу нових дериваційних утворень іменників становлять складні слова. Варто відзначити, що інноваційні входження демонструють активну дію закону збереження мовної енергії, результатом якої є аббревіатури, де найбільшу продуктивність виявили частковоскорочені.

Джерелом виникнення інноваційних аббревіатурних утворень цього типу послужило активне залучення запозичених елементів: **євро-** (від *європейський*): *європарламент, європростір, євровалюта, євродолари, еко-* (від *екологічний*): *екосистема, екоресурси, екокатастрофа, соціо-* (від *соціологічний*): (*соціокологія, соціолінгвістика, соціооцінка*), **енерго-** (від *енергетичний*): *енергоджерело, енергокомплекс, енергоносій*.

У процесі утворення частковоскорочених аббревіатур задіяні також власне українські елементи. Так, наприклад, активною твірною морфемою серед нових іменників виступає елемент **держ-** (від *державний*): *держзамовлення, держконтроль, держкордон, держкредит, держторгівля, держбюджет, держсекретар, держконтроль, держспозика, держдепартамент*. У такий спосіб з'явилися нові слова, першою частиною яких є **політ-** (від *політичний*): *політреформа, політкоректність, політапарат*.

Крім того, вербальним відображенням у світі реалій є ініціальні аббревіатури, які представлені наступними лексемами: *Служба безпеки України – СБУ, Європейський Союз – ЄС, Європейське економічне співтовариство – ЄЕС, вільна економічна зона – ВЕЗ, Організація українських націоналістів – ОУН*.

Меншу за обсягом групу слів, порівняно з попередніми, становлять складові аббревіатури. Як приклад, назвемо такі новоутворені іменники із словотворчим елементом **держ-**: *Державний комітет України по земельних ресурсах – держкомзем, Державний комітет статистики України – держкомстат*.

Спостерігається також значне поповнення лексичного складу мови іменниковими композиційними одиницями. Так, активністю відзначився постпозитивний словотворчий формант **-творення**

(бюджетотворення, законотворення, державотворення). Менш продуктивним виявилися **-люб** (владолуб) та **-творець** (законотворець).

Варто відзначити, що аналізований масив лексики показав: новими репрезентантами СУМ-20 є також юкстапозити. При творенні інноваційних лексем цього типу істотно активізувався формант **віце-**, що нараховує більш як 20 компонентів словотворчого гнізда (*віце-голова, віце-губернатор, віце-консул, віце-прем'єр, віце-директор, віце-прем'єрство, віце-спікер, віце-спікерство, віце-спікеріада* та ін.). Лексичні одиниці цього типу містять у своєму складі два елементи, за винятком слова *віце-прем'єр-міністр*. Зазначені лексеми демонструють поповнення Словника української мови новотворами із семантикою на позначення переважно посад осіб та часу діяльності особи на певній посаді.

У складі словотворчих елементів значну активність виявив також компонент **соціал-** (*соціал-патріот, соціал-націоналізм, соціал-націоналіст, соціал-реформізм, соціал-реформіст*), який утворює низку слів на позначення здебільшого назв політичних течій та осіб, що називають їх представників.

Сучасний період розвитку лексики характеризується також активною появою нових прикметникових дериватів, що переважно становлять групу відносних прикметників. Новотвори цього типу виникають в результаті суфіксального способу, де активність демонструє **-ськ-**. Нові прикметники складають похідні, мотивовані іменниками, переважно різними найменуваннями людей (*аболіціоністський, абсурдистський, авангардистський, парламентський, спікерський*).

У межах відносних відіменникових прикметників з'явилися також слова, утворені за допомогою суфікса **-н-**, мотивовані іменниками жіночого роду на **-ія** із словотвірним значенням загальної відносності (*денаціфікаційний*), а також морфеми **-уват-**, де словотвірний тип виражає значення "схильний до вияву ознак (рис характеру, поведінки, стану тощо) відповідно до значення мотивуючого іменника" (*бомжуватий*).

Крім того, у словотворенні нових прикметників певну роль відіграє також префіксальний спосіб творення. Так, наприклад, активним елементом сучасної словотвірної системи є префікс **анти-**. Він служить формуванню семантики, яка заперечує ознаку, виражену мотивуючим прикметником, протиставлена цій ознаці, направлена проти неї. Значна кількість новотворів, утворених за допомогою цього префікса, з'явилася в суспільно-політичній лексичній: *антидержавний, антиконституційний, антипатріотичний, антиправовий, антипрезидентський, антитерористичний, антимонополістський, антиінфляційний, антикризовий, антиринковий*.

Серед препозитивних формантів варто назвати й словотворчий елемент **пост-**, що виражає значення "після того, що названо твірною основою" (*постмодерністський, постмодерний, пострадянський*).

Менша кількість нових слів на позначення понять суспільно-політичної сфери складають одиниці із словотворчим елементом **ультра-**. Цей префікс уживається в прикметниках для вираження крайньої великої або крайньої малої безвідносної міри вияву ознаки (*ультранациональний, ультрапатріотичний*).

Група префіксально-суфіксальних прикметникових дериватів кількісно розширилися завдяки префіксу **не-**, суфіксам **-н-**, **-анн-**, **-єнн-**, **-м-**, **-уч-**, **-ущ-**, **-лив-**. Модель є продуктивною завдяки активно використовуваному в мові словотвірному значенню "заперечення того, що позначається твірною основою" (*неаристократичний, неправомочний, неправосильний, неправочинний*).

Виявлено активність творення прикметників із префіксом **поза-** й суфіксами **-н-**, **-ов-**, **-ськ-**, що має словотвірне значення "такий, що перебуває, знаходиться за межами того, що названо твірною основою" (*позаєвропейський, позаринковий, позаблоковий*).

Спостереження над сучасними інноваціями демонструє розширення діапазону української лексики також за рахунок прикметників-новотворів складного типу. При творенні інноваційних прикметників-юкстапозитів, як правило, опорними виступають сурядні зв'язки.

Аналізована словотвірна модель виявилася продуктивною при формуванні нових одиниць на позначення понять суспільно-політичних реалій із такими компонентами: **соціально-** (*соціально-демографічний, соціально-критичний, соціально-національний, соціально-професійний*), **партійно-** (*партійно-господарський, партійно-державний, партійно-урядовий, партійно-політичний*), **народно-** (*народно-визвольний, народно-демократичний*), **державно-** (*державно-монополістичний, державно-правовий*), **службово-** (*службово-допоміжний, службово-посадовий*).

Відзначимо дію постпозиційного форманта **-бюрократичний**, що представлений лексемами *державно-бюрократичний, самодержавно-бюрократичний*.

У Словнику української мови в 20-ти томах спостерігаємо розширення реєстру завдяки поповненню композитів-прикметників, утворених на основі підрядних синтаксичних конструкцій. Серед постпозитивних складників значною словотвірною продуктивністю відзначається компонент **-творчий** (*законотворчий, державотворчий, нормотворчий*).

Спостереження над сучасними інноваціями демонструє розширення діапазону лексики, яка вербально представляє суспільно-політичну сферу шляхом дієслівної деривації, проте, порівняно з іменниками та прикметниками, одиниць цього типу в СУМ-20 – кількісно менше.

Інноваційні дієслова представлені лексемами, утвореними різними способами словотворення. Найбільшою продуктивністю в дієслівному словотворенні сучасної української мови відзначаються суфіксальний та префіксальний способи.

Найчисельнішу групу інноваційних одиниць, що виникли внаслідок суфіксації, становлять деривати дієслів іменникового походження. При цьому спостерігається активність словотвірного типу з суфіксом **-ува-**. В якості словотворчих значень тут виступають переважно такі: "діяльність, дія чи стан, зміст яких визначається твірною іменниковою основою", бути тим, хто позначений твірною основою" (*спонсорувати, рекетувати*).

У досліджуваному матеріалі простежується продуктивність словотвірного типу із словотворчим елементом **-ізува-** (**-ізува-**) зі значеннями "забезпечувати чи охоплювати тим, на що вказує твірна основа мотивуючого іменника", та "досягати того або перетворювати в те, на що вказує твірна мотивуюча іменникова основа" (*американізувати, бартеризувати, політизувати, легімітувати*).

Переважає більшість нових дієслів цього префіксального способу утворена за допомогою словотвірного типу з префіксом **де-**, що має значення "здійснювати дію, протилежну дії мотивуючого дієслова, анулювати дію, яка називається мотивуючим дієсловом". Унаслідок появи нових понять з'явилися такі новотвори з цим елементом: *деполітизувати, демонополізувати, дестабілізувати (політ.)*.

Кількісно поступаються префіксальному способу префіксально-суфіксальний, що представлений словотвірною моделлю: дієслова з префіксом **в-** (**у-**) та суфіксом **-ува-** (**-юва-**) на позначення результату дії, досягнення того, що названо твірною основою (*удержавлювати*), а також суфіксально-постфіксальний, у словотвірній моделі якого присутній постфікс **-ся** (*структуруватися, політизуватися*).

Отже, дослідження фактичного матеріалу показало, що на сучасному етапі розвитку лексико-семантичної системи української мови значних змін зазнала суспільно-політична лексика, яка стала одним із джерел поповнення словникового фонду. Ця група лексики становить таку частину словника, яка особливо гостро реагує на зміни, що відбуваються у світі реалій. Нові лексичні одиниці як результат взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників розширили реєстр СУМ-20 переважно за рахунок дериваційних неологізмів. При цьому серед інноваційних дериватів велику за обсягом групу становлять іменникові, прикметникові та дієслівні деривати, які виникли в результаті суфіксації, префіксації та складного способу творення, меншу – неологізми, утворені префіксально-суфіксальним способом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.
2. Паламарчук Л. С. Лексико-семантичний розвиток мови / Л. С. Паламарчук // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3–8.
3. Лафарг П. Язык и революция / П. Лафарг. – Л., 1930. – 432 с.
4. Виноградов В. В. Стилистический аспект русского словообразования / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1984. – 184 с.
5. Мельничук О. С. Розвиток мови як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 3–11.
6. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем / В. А. Широков. – К. : Наук. думка, 2004. – 324 с.
7. Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа / Н. М. Шанский. – М. : Учпедгиз, 1953. – 56 с.
8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1992. – 220 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Muromtseva O. G. Rozvytok leksyky ukrainskoi literaturnoi movy v drugiy polovyni XIX – na poch. XX st. [Vocabulary Development of Ukrainian Literary Language in the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Century] / O. G. Muromtseva. – Kh. : Vyshcha shkola, 1985. – 152 s.
2. Palamarchuk L. S. Leksyko-semantychnyy rozvytok movy [Lexical-Semantic Language Development] / L. S. Palamarchuk // Movoznavstvo [Linguistics]. – 1992. – № 4. – S. 3–8.
3. Lafarg P. Yazyk i revolyutsiya [Language and Revolution] / P. Lafarg. – L. – 1930. – 432 s.
4. Vinogradov V. V. Stilisticheskii aspekt russkogo slovoobrazovaniya [Stylistic Aspect of Russian Word Building] / V. V. Vinogradov. – M. : Nauka, 1984. – 184 s.
5. Melnychuk O. S. Rozvytok movy yak suspilne yavyshe i yak predmet suchasnogo movoznavstva [The Development of Language as a Social Phenomenon and as an Object of Modern Linguistics] / O. S. Melnychuk // Movoznavstvo [Linguistics]. – 1991. – № 3. – S. 3–11.
6. Shirokov V. A. Fenomenologiya leksikografichnykh system [Phenomenology of Lexicographical Systems] / V. A. Shirokov. – K. : Naukova dumka, 2004. – 324 s.
7. Shanskiy N. M. Osnovy slovoobrazovatel'nogo analiza [Fundamentals of Word-Formation Analysis] / N. M. Shanskiy. – M. : Uchpedgiz, 1953. – 56 s.
8. Zemskaya Ye. A. Slovoobrazovanie kak deyatelnost' [Word-Formation as an Activity] / Ye. A. Zemskaya. – M. : Nauka, 1992. – 220 s.

Матеріал надійшов до редакції 17.02. 2014 р.

Стратулат Н. В. Отображение общественно-политических реалий в инновационной лексике украинского языка (на материале толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах).

Статья посвящена изучению основных функциональных групп в украинском языке инноваций (на материале толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах). В пределах этих групп на основе активного процесса развития современного украинского языка – деривационной неологизации – проанализированы неологизмы имен существительных, имен прилагательных, а также глаголов.

Определены основные продуктивные способы образования новых слов. Обоснованы внешние (социальные) и внутренние (собственно языковые) факторы появления новых слов в современном украинском языке.

Ключевые слова: функциональные группы, лексика, инновации, деривационные неологизмы.

Stratulat N. V. Displays of Socio-Political Realities in the Innovative Ukrainian Language Vocabulary (Based on 20 Volume Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language).

This article describes the investigation of main functional groups of vocabulary within innovative occurrences in the Ukrainian language (based on Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language in 20 volumes). Noun, adjective as well as verbal neologisms were analyzed within those groups on the basis of the active process of the modern Ukrainian language development which is called the derivative neologization. Main productive ways for creating new words were determined. External (social) and internal (own language) factors of new words in the modern Ukrainian language are grounded.

Key words: functional groups, vocabulary, innovative occurrences, derivative neologisms.